

Оригинални научни рад
УДК 94(497.6)"13/14"
929.731-055.2(497.6)"13/14"

ЈЕЛЕНА МРГИЋ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

АЛЕКСАНДРА ФОСТИКОВ

Историјски институт
Београд

ЖЕНСКИ ГЛАСОВИ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА НА ПРИМЕРУ ДВЕ ЈЕЛЕНЕ – ЈЕЛЕНЕ (ГРУБЕ) И ЈЕЛЕНЕ НЕЛИПЧИЋ**

Сажетак: Рад је посвећен разматрању положаја и улога две жене, две Јелене – Јелене Грубе и Јелене Нелипчић, чији је социјални статус у Босанском краљевству пружао више могућности самостваривања и остављање трага у историјским документима. Прва је након смрти свог супруга, краља Стефана Дабише, успостављена за новог босанског владара, те је и једина жена која је на тој функцији (1395–1398) у босанском краљевству, што ће у раду бити интерпретирано са становишта структуре босанског друштва и државне управе. Током краткотрајне власти, успела да је да одржи централну власт, а судећи према изворима, остала је значајна личност и након удосмене на престолу. Јелена Нелипчић (пре 1401 – о.1421) била је супруга, потом удовица херцега Хроја Вукчића (пре 1380–1416) и током брака је јасно испољавала индивидуалност и пословну предузетност. Због значајних и пространих поседа, те личног иметка, одмах након Хројеве смрти је принудно удата за краља Стефана Остојића (1398–1404, 1409–1418) и вероватно је уклоњена од стране његовог сина и наследника, краља Стефана Остојића (1418–1421) и његове „отпуштене“ супруге Кујаве. Полазећи од општих премиса родних студија и резултата истраживања у другим европским историографијама, ове две личности – Јелена (Груба) и Јелена Нелипчић – смештају се у компаративни контекст, при чему се истичу посебности босанског сре-

* Ел. пошта: jmrgic@f.bg.ac.rs, aleksandra.fostikov@iib.ac.rs

** Рад је настало као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14–15. век)*, ев. бр. 177010 и *Средњовековне српске земаље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси*, ев. бр. 177029.

дњовековног друштва. Због изразито оскудно сачуваног извornog материјала није могуће у потпуности реконструисати њихов животни ток и делатности. Ипак већ сама анализа познатих података, као и околности у којима се затичу, указује на бројне могућности даљих истраживања.

Кључне речи: Босанско краљевство, краљица Јелена (Груба), херцешкиња Јелена Нелипчић, родне студије.

Уводна разматрања

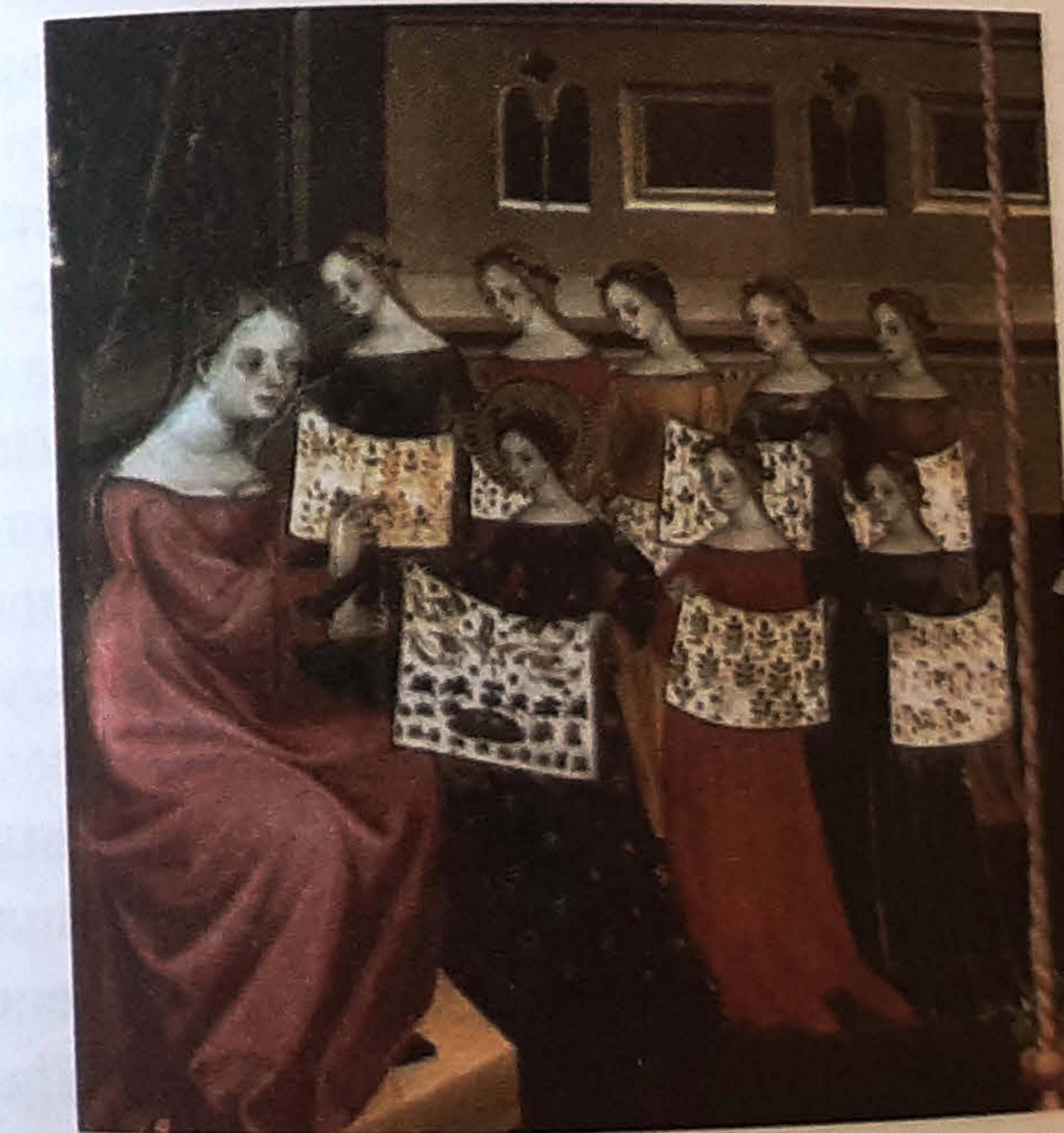
Развој историографије у десетом веку, упоредно са померањем традиционалних граница између рода и пола, доводе и до отварања нових питања у историјској науци, па и до успостављања родних студија (*gender studies*). Кренувиши од проучавања важних и утицајних женских личности, до тада разматраних само у смислу биографских података о женама владара или велможа, или сагледаваних искључиво из угла брачног савеза, пажња се полако усмерава ка другим аспектима: самим њиховим личностима, месту у систему власти, али и свакодневници човека и жене изван племићког статуса и односу рода и пола. Иако наизглед лишене моћи и права гласа, жене се јављају у бројним улогама, од оних почетних, радних, до положаја регента (регенткиња), од титуларних и номиналних, до фактичких краљица и господарица. Истовремено се јављају у улози садружнице – кућанице, подршке и главне помоћнице мужа, мудре саветнице, уважене мајке, монахиње, учитељице, дипломате, књигописца – аутора. У општем хришћанском контексту додељена им је низа улога и аура зла, чиме се оправдава њихова несамосталност и неопходност да имају господара, мушкиог тутора.¹

У новије време је статусу жене и питањима рода и пола у краљевству Босне посвећен низ радова. Нешто детаљније истражене су, поред племкиња и краљица, такође и робиње и слушкиње. Међу овим првим, посебна пажња усмерена је знамените, моћне и јаке жене, па тако у детаљнијим историјским приказима место налазе и краљица Јелена Груба (1395–1398), удова краља Дабише, Јелена Нелипчић, жена херцега Хрвоја Вукчића (1401–1416) и краља Остоје (1416–1421) и Катарина (Косача) Котроманић (1425/6 – 25. октобар 1478). Скоро невидљиве и нечујне, личности поједињих жена извиру из низа оскудних и разбацаних података, или, како је то недавно указано, тек разматрање њихове активности у одсуству мушкараца дозвољава да се сагледа свет жена у призми извора.²

¹ Peić-Čaldarović 1996, 273–287; Hawkesworth 2000, 63–88; Berk 2002, 22–29; Bok 2005; Bennett 2005, 139–186; Tomin 2011, 95–102; Bennett, Mazo Karras 2013, 1–17.

² Kurtović 2005, 201–211; Žene 2015.

У предмодерно доба, које за студије рода може да обухвати заправо цео историјски ток до законодавних промена правног статуса жена током 19. века, а тек заиста са признавањем посебности рода у 20. веку и родне равноправности, род је утицао на могућност избора током живота како жена, тако и мушкараца и обликовао је њихово виђење света. Ипак, особа женског пола се испољавала кроз три основне функције: ћерка – супруга – мајка.³ Најпре као нечија ћерка, чији је друштвени положај одређен статусом оца, у другом плану и мајке, у хришћанској култури која је обележје европског средњег века, требало је да испуњава очекивања својих родитеља и ближег друштвеног окружења. Узор хришћанкама је, наравно, Богородица, на приложену илустрацији приказана са пратиљама које показују вештину веза. Изванредан ниво уметности достигла је монахија Јефимија (деспотица Јелена, супруга деспота Јована Угљеше Мрњавчевића, 1349–1405) са својим ремек делом – стиховима „Похвале кнезу Лазару“ које је извела и завештала манастиру Раваница.



Слика 1: *The Virgin Mary With Her Classmates Showing Needlework*, Lluís Borassa, ca. 1395–1405 – олтарска слика, Vilafranca del Penedès, 60 km западно од Барселоне. Church of Franciscans



Слика 2: Похвала кнезу Лазару монахиње Јефимије – Музей СПЦ

³ Hawkesworth 2000, 63–88; Žene 2015.

Поред радиности, смерности, чедности, као припреме за наредну улогу добре супруге, у зависности од сталежа и места одрастања, попут владарског и властелинског двора и трговачког домаћинства у урбаниј средини, ћерка је могла да добије основно образовање из опуса „седам слободних вештина“, барем читање и писање, хришћански наук уз основе математике по потреби. Властелинке су, по правилу, биле писмене, а жене из владарске лозе добијале су и условно речено високо образовање, па су поједине имале и изузетно знање из дипломатије и учествовале су у саветима. Надаље, брига о здрављу свог домаћинства – супруга и деце, подразумевала је да девојка овлада основним традиционалним знањима и вештинама о лечењу и „лекаријама“, поступцима, билькама и напицима против болести и за исцеливање, на исти начин као и прављењу залиха хране за зиму, односно припремање зимнице. Наравно и ту се вероватно истичу властелинке, или пак жене из владарског круга, од којих су поједине овладавале и макар основним медицинским знањима.⁴

Основна друштвена подела на мушку и женску сферу одређивала је и делатност и место активности – женска сфера је дом и домаћинство, приватност и „несвршени“ послови јер се никад заправо не завршавају, свакодневни су и целожivotни, а мушка је окренута свету и деловању у јавности. Наравно да су постојали изузети, женске личности које су имале велике способности и остваривале своје сопствене тежње – окупљање и покровитељство уметника и научника на двору, наручицање рукописа и дела уметности, као и ктиторска делатност. Властелинке су, наравно, имале своје пратиље и слушкиње, свој женски двор и разоноде – вез, друштвене игре, повремено одлазак у лов са властелом, игранке током годишњих прослава и посебних свечаности, као и свакодневне хришћанске ритуале.⁵

Као супруга, девојка је остваривала и функцију мајке, јер је циљ хришћанске заједнице мужа и жене било умножавање правоверних душа. У словенским друштвима, брак је био средство за економско и друштвено јачање породице и рода, те су такви интереси, према истраживању Ив Левин, одређивали ко и када се орођава. Граница правне пунолетности била је ниска, то јест, малолетство за мушкарце било је 14, а за „женскиње“ 12 година.⁶ Треба претпоставити да је за супругу она била одређена њеном

биолошком границом, годинама када може да почне да рађа децу. Припаднице друштвене елите – чланице владарских и виших властеоских кућа раније су ступале у бракове због политичких савеза које су те везе заправо представљале. Дужности супруге – друге (од друг – Скок), да буде подршка и помоћ, верна и смерна, да не „бесни“ и да рађа здраво потомство. Због изузетно високе смртности породиља у току и после порођаја, затим, смртности одојчади и деце, број преживеле деце вишеструко је мањи од броја порођаја, а жена је рађала докле год је то могла биолошки и здравствено.

Изумирање читавих династичких линија, као и директних породица уздижу путем брачних савеза. Гледајући владарску породицу и род Котроманића, број преживелих синова и наследника био је изразито мали, шких потомака и то је разлог да својевремено на власт ступе Дабиша и Јелена, те да Остоја Христић испуни барем „*minima conditione*“ приликом свог првог избора за краља Босне.⁷ Хројева породица, с друге стране, по казује значајну бројност, будући да су позната још три његова брата – Вук, Војслав и Драгиша и три сестре – Реса и Вучица, као и још једна непознатај имена. Из његовог првог брака са непознатом супругом, потекао је његов једини преживели потомак, Балша Херцеговић (пре 1398–1416). Други брак са Јеленом, сестром цетинског кнеза Иваниша Нелипчића, следио је заправо линију сродства коју је започео Хројев стриц Вукослав (пре 1305–1350), када се оженио Јеленом, ћерком кнеза Курјака и Владиславе, супруге кнеза Нелипца. О њиховом браку је сачувана исправа задарског нотаријата из 1350. године која сведочи о постојању уговора о миразу и о поштовању обавеза. Јелена Вукослављева се замонашила, али је имала право по уговору на мираз да јој наследници исплате хиљаду млетачких дуката у новцу и другу половину у непокретностима.⁸

Овде је прилика и да се каже реч–две о тзв. „браку на босански начин“. Одмах на почетку треба истаћи да је неоправдано додељен територијално–друштвени епитет „босански“, иако лингвистички, правни и документарни извори јасно упућују да је реч о много широј и знатно распрострањенијој појави која припада сferи старословенске претхришћанске традиције. Почевши од речи „браќ“, Петар Скок јасно наводи: „*Nije narodna riječ nego riječ historijskih spomenika i pisaca. Nalazi se još u bugarskom i starocrkvenoslavenskom, odatle u ruskom i ukrajinskom.*“ Тек с временом, по

⁴ Фостиков 2004, 323–366. Вид. одреднице: *Education: monastic and lay; Literacy and reading: vernacular*, in: Schaus 2006. Још је Ана Комнина својевремено била и изврстан познавалац медицине: Радић 2003, 146–151.

⁵ Вид. одреднице: *Space – Secular and Gender; Household management; Hunting and falconry*, у: Schaus 2006.

⁶ Тарановски 1996, 530, уп. Фостиков 2004, 342.

⁷ Синове, у множини, помиње у својој повељи још велики босански Кулин (1189), а бан Стјепан II је имао барем једног сина, али није познато да ли га је син најживео, Динић 2003, 252–254.

⁸ Мргић–Радојчић 2002, 58–59.

његовим речима, од 13. века пријев „брачан“ односи се на брачни пар. Даље, глагол дати и удати су од основе дар, поклон, те одатле удати (се) pf. < стцслав. *vzdati* према импф., удавати се (кћер, жена) и *здати се* – »вјенчати се«, одатле *здавање* – »вјенчање« у хрватско-кајкавском.⁹ Ни индоевропска заједница није знала за брак као једну реч у санскриту, већ је одређење било да је мушкарац „одвео супругу“ (lat. *uxorem ducere*, Даничић, *Рјечник II*, 209), својој кући, односно, невесту је неко (пре)дао њему (*nuptum dare*) и она је „ушла у брачни статус“ (*ire in matrimonio*) као „удата“ жена (*matrona*).¹⁰ У српским споменицима термину оженио се, одговара парњак жене која се „омужила“ (лат. *nubere*). Још један термин везан је за жену – „обручена“ и „обручница“, у значењу веренице, некад и супруге, од „обручити“ – лат. *desponsare*, заручити.¹¹ Надаље, уз реформу Српске цркве и архиепископије коју је Сава спровео, Стефан Првовенчани доноси у Жичкој повељи неколико важних забрана, чији циљ је управо сузбијање традиционалног, народног и претхришћанског спајања у заједницу и строга забрана оваквог чина – прављења брачне заједнице и венчања мимо литургијског обреда, те његово припајање сфери црквеног канонског и кривичног законика. Ту се експлицитно забрањује свако самовласно отпуштање жене и растављање заједнице, за које је предвиђена глоба *распуст*, одређена према сталешкој припадности.¹²

С обзиром на потребу да се оваква забрана запише и да се предвиде конкретне материјалне санкције, реч је о врло распрострањеном обичају. И не само то, већ је у Душановом законику одмах на почетку текста одредби, у члановима 2 и 3, било потребно да се изричito захтева да се не прави свадба без венчања, а да том чину који се изводи у месној, парохијском цркви, претходи дозвола епископа. Она је била неопходна како би се утврдило да се поштују црквене одредбе – дозвољени степен сродства и да није реч о свастици будућег мужа, као ни да му то није истовремено друга супруга (то јест, да није бигамиста).¹³ Стварност је очигледно била супротна:

⁹ Skok 1971, 197, 382. Такође, реч брак се јавља се веома рано као синоним за свадбу у хришћанским словенским рукописима 10–11 века, који бележе и термин *оженити се*, или не и реч *венчање*, нити *удавати се*. Мноштво примера указују да је иста реч могла да означи и пир – весеље или обред, коришћеном да укаже на склапање заједнице и без брака, у смислу *matrimonium* – а, вид.: *Старославянский словарь* 1994, 100, 407, 728; Срезневский 1893, 165, 175; *Словарь* 1975, 314.

¹⁰ Benveniste 1973, Book II, chapter 4.

¹¹ Даничић 1863, 191, 209, 216; Тарановски 1996, 424; Ђушић 2008, 533–534.

¹² Реч је о натпису на јужној страни, Miklosich 1858, 14. Вид. и: Бојанин 2012, 425–442.

¹³ Законик 1960: члан 2: О женидби: „Властела и други људи да се не жене без благословиа од свога архијереја, или да се благослове од оних које су архијереји поста-

ЖЕНСКИ ГЛАСОВИ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА НА ПРИМЕРУ ДВЕ ЈЕЛЕНЕ одвијале су се свадбе без обреда венчања и венчања без одобрења еписко-хришћанског, те тако и словенског света. Руски писани извори тог времена сведоче да се склапање бракова у цркви заправо и не практикује, те истичу да становништво живи зверски, а на Стону и Пељешчу, било је отпора према брачној институцији још и у 16. веку. Додајмо и то да је Стефан лично „отпустио“ Евдокију, а број Милутинових бракова је већи него што је то црквеним каноном дозвољено. Наравно све је могло бити и решено у складу са политичким потребама, па су поједини бракови Милутина происто онако као и брак Стефана Томаша и Војаче, а краљ Марко приморан заправо коришћење разлика између обичаја и сакрамената било и међу обичним светом говоре и примери једног раскида бракова на територији средњовековне Босне.¹⁴

Дакле, босанска држава и друштво су изнова место историографске пројекције „старијих друштвених структура и односа“, што се поткрепљује изворима папске курије, заборављајући да је слика контаминирана присуством јеретичке домаће цркве, чија одступања од доктрине у овом погледу могу само да се претпоставе. Неколико таквих докумената кратко је сумирао Лујо Маргетић у свом позном раду, где проналази корене у римском законодавству (sic!).¹⁵ Такође мора се истаћи и да је у таквим конструкцијама далеко чешће коришћен цитат *да му буде добра и верна*, док је онај подједнако важан за брак, скоро неразматран. Да је брак склапан и *што чини част орођавање то*, упућује како на уобичајно словенско право,

вили, изабравши их за духовнике.” Члан 3: О свадби: “Ниједна свадба да се не учини без венчања, а ако се учини без благословиа и путица цркве, такови да се разлуче.” Тарановски 1996, 42–51, и даље према регистру.

¹⁴ Срезневский 1893, 165, 175; *Словарь* 1975, 314; Тошић 2004, 123–124; Фостић 2004, 350; Тошић 2011, 365–370. О браковима Стефана вид. Коматина 2014, 7–20.

¹⁵ Margetić 2005, 717–729, вид. и: Zovko, Šego–Marić 2013, 595–616. Да би римско право могло да утиче на средњовековно, морало би да буде изузетно постојано у унутрашњости провинције Далмације након слома Царства, и подразумевало би изразиту бројност романизованог становништва, односно висок степен романизације и њених центара – римских градова, што у овом случају не постоји. Вид. одредбе статуја Котора и других приморских, романских градова: Blehova–Čelebić 2002, где је ауторка дала изванредну анализу на основу сачуване архивске грађе. Тако треба поменутити и да се између осталог помињу сем босанског например и брак на истарски начин, брак на словенски начин, брак на млетачки начин, те да заправо такве конструкције брака можда анализирати убудућности детаљније и из угла пратеће традиције, која је преживела до данашњег доба, вид. Rajković 1975, passim; Mogorović Crnjenko 2006, passim.

напред поменуто, тако и на оно опште начело – да је орођавање заправо важан елемент породичне политике, па самим тим и друштвеног поретка заснованог на стратификацији слојева.¹⁶ Управо установа брака доводи до прерасподеле поседа и повластица не само у рукама владара, већ и неколико важнијих родова, који су понекад и повезивани и двоструким венчањем и то унутар исте генерације, попут Хрватинића и Косача.

Јелена Нелипчић – вољена херцешкиња и невољна краљица

За ову прилику су релевантни подаци о случајевима „отпуштања“ две супруге Стефана Остоје. Витача, чије име није забележено, помиње се 11. септембра 1399. као „domina regina, relict“ и дубровачко Мало веће је ипак одлучило да сваком од амбасадора да две перпере.¹⁷ Њено отпуштање (дословце остављање, напуштање) десило се раније, пре повеље којом је 5. фебруара 1399. потврдио Тврткову повељу Дубровчанима и овде се уз краља Стефана Остоју помиње „богомдарована, госпоја краљица кир“ Кујава и, саображену Твртковим и Дабишиним повељама, описује се ритуал присезања на јеванђељу и крсту.¹⁸ Из другог брака је имао синове Стефана (будућег краља, 1418–1421), Радивоја Остојића (противкраља Твртку II Твртковићу, 1414–15, 1433–35) и Томаша (краља 1443–1461). Бревилоквентно у писму дубровачке комуне краљу Жигмунду од 16. октобра 1416. наводи се, између остalog и: „Rex vero Hostoja serit uxorom suam Jelenizam, olim uxorem Crevoie, facto divorcio cum uxore prima.“ Терминологија, премда је већ у скраћеној форми, говори о мушкију „власти“ – „узео за своју жену“, „учинио развод од прве“. Кујава би се, према забележеној традицији, на крају осветила као права презрена, одбачена жена („hell hath no fury like a woman scorned“, W. Congrave, 1697) – наводно је утамничила Јелену, чим је Остоја преминуо и на власт дошао њихов син Стефан Остојић.¹⁹

Јелена Нелипчић је била католикиња, одгајана као властелинка попут њене мајке Маргарете Мерини, из сплитског властеоског сталежа и према одредбама канонског права, могла је да се уда само за припадника исте конфесије у оквиру хришћанског ритуала венчања. Тај брак је склопљен најкасније до 15. јула 1401, јер се у изворима тада први пут помиње Хрвојева супруга, али не по имену. Питање њеног мираза – град Омиш, уклапа се у одредбе закона да супруг има доживотно право плодоуживања, али не и слободе располагања као потпуном баштином. Након Хрвојеве

ЖЕНСКИ ГЛАСОВИ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА НА ПРИМЕРУ ДВЕ ЈЕЛЕНЕ смрти, Јелена је предала град свом брату кнезу Иванишу Нелипчићу и time решила конфликтну ситуацију.²⁰ Хвалов рукопис само донекле баца сенку на потпуну правоверност херцега Хрвоја, који је наручио и богато илуминирани Мисал и од стране два неупитно католичка краља – Ладислава Напуљског и Жигмунда Луксембуршког био изабран, именован и по-тврђен за херцега Сплита, опет, једне од најстаријих дијацеза хришћанске цркве.²¹ Хрвојев брат, бан Вук Вукчић и његова ћерка Јелена, супруга Вука Хранића, припадали су исто сплитском кругу, будући да се Јелена замонашила у самостану св. Бенедикта у Сплиту и, попут своје мајке, банице Анке, оставила тестамент који богато сведочи о религиозним осећањима и ритуалима највишег слоја босанског нобилитета.²²

Омиш са Цетином одакле су Нелипчићи био је под директним утицајем сплитске надбискупије и Јелена је остављала дарове катедрали св. Дујма, што јесте било и њено право и обавеза, као сплитске херцешкиње и вернице.²³ Другу катедралу, св. Шимуна у Задру, богато су даровале Јелисавета (Елизабета), супруга угарског краља Лудовика (Лајоша) Анжујског (1342–1382), ћерка босанског бана Стјепана II. На бочној страни кивота приказана је са својим ћеркама Маријом, будућом угарском краљицом (1382–1395) и супругом Жигмунда Луксембуршког, Јелисаветом и Јадвигом. Даровање је било начин комуникације и изражавања, посведочен на свим просторима хришћанске Европе и ново интересовање за жене ктиторке са новим интерпретацијама постоји у савременој историографији. Ипак, за Јелену Нелипчић нема сачуваних директних података о њеној ктиторској делатности, мада би Хрвојев стони град Јајце – подземна породична крипта, самостан св. Катарине, могао да буде место за ову сасвим примерену активност коју су владарке и властелинке тог доба практиковале као једну од могућности изражавања „свог гласа“ и остављања јачег трага свог постојања.²⁴

До сада су предочени и документи који говоре о Јеленијој пословној способности, како је давала свој новац у позајмицу трговцима са каматом, али било је и покушаја директног политичког деловања. Наиме, као свог посланика краљу Жигмунду који се налазио на заседању сабора у Кон-

²⁰ Lovrenović 1986, 199–220.

²¹ Lovrenović 1987a, 183–193. Треба оставити по страни Хрвојево писмо угарској краљици Барбари, након што је пао у „неверу“ због напада на Жигмундовог вазала, војводу Сандија Хранића, у коме апелује да му краљица не дозволи да умре као јеретик. Реч је о политичком потезу који би му отворио неки маневарски простор у сукобу са босанским краљем и властелом, као и деспотом Стефаном, Мргић-Радојићем 2002, 84, 91–93, и другде; О Хваловом рукопису вид. Сvetković 2014, 155–172.

²² Kurtović 2009b, 59 и даље; Korač 2013, 51–72.

²³ Lovrenović 1987a; Ђурић 1989, 264.

²⁴ Благојевић 2004, 7–26; Erdeljan 2016, 61–72; Смолчић Макуљевић 2016, 171–206.

¹⁶ Ђирковић 1968, 259–260.

¹⁷ Iorga 1899, 76.

¹⁸ Стојановић 1929, 424–426.

¹⁹ Fermendžin 1898, 102–103.

станцу, Јелена је послала бившег сплитског кнеза Петрицу Јурјевића и дала му за трошкове 160 дуката. Како је Петрица преминуо у Трогиру, његова удовица Пелегрина вратила је октобра 1416. године Јелени њен новац. Иако није познат садржај комуникације,овољно је сведочанство да је из позиције босанске краљице, у време када је држава постала поприште угарско-османских сукоба, Јелена сматрала да може директно да се обрати угарском сизерену.²⁵

Најзначајнији доказ о Јелениној финансијској самосталности је свакако добро позната повеља из 1412. године, коју је господин Хрвоје херцег сплитски и кнез Доњих Краја издао госпођи херцеговици Јелени. За одлазак брачног паре на двор угарског краља у позно пролеће те године, дакле за сву раскошну опрему, трошкове пута и пратње, поклоне, Јелена му је позајмила „навластитих“ шест хиљада дуката, а по повратку још четири хиљаде. Херцег је одлучио да намири ове дугове, тако што ће за прву своту дати у баштину град Котор (дан. Котор Варош) са целом жупом Врбањом, а за други износ – своје куће у Дубровнику. Обе „исплате“ су, међутим, постале спорне одмах након Хрвојеве смрти, посебно куће о којима се водио спор са ћеркама Хрвојевог сина Балше Херцеговића, Катарином и Доротејом.²⁶

Јелена (Груба) – краљица постављена и отерана

За разлику од Јелене Нелипчић, о Јелени Груби нема детаљнијих података пре брака са Стефаном Дабишом. Није познато њено порекло, када се удала, докле је живела. На основу постојећих извора и репродуктивног периода једино се може претпоставити, да је у време ступања на престо имала најмање око четрдесетак година, те да се у браку са Дабишом налазила минимум око двадесет пет година. Тачне родбинске везе брачног паре - краља Дабише и краљице Јелене са Котроманићима, остају и даље магловите, мада се начелно овај род повезује преко Дабише са Котроманићима, па и са краљем Твртком I. У сваком случају, у складу са правилом избора владара из куће Котроманића, родбинска веза морала је да постоји како би уопште првобитно и Дабиша дошао на власт, а свакако да је и сама брачна веза овог паре и у овом случају почивала на политици повезивања два важна рода, *часног орођавања*.

У сачуваним изворима се Јелена први пут јавља током владавине краља Дабише, 1392, као госпођа краљице, *eius consorti*, а на престолу се

²⁵ Д. Ловреновић је посветио највише својих радова овој личности и презентовао све архивске податке: Lovrenović 1987a; Lovrenović 1987b, 37–45; Lovrenović, 2006, 226.

²⁶ Стојановић 1929, 549–551; Мргић-Радојчић 2002, 90–92, 108–115, 227–230; Filipović 2000, 285–306.

ЖЕНСКИ ГЛАСОВИ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА НА ПРИМЕРУ ДВЕ ЈЕЛЕНЕ нашла након његове смрти, а пре 22. децембра 1395. Она се јавља под два имена, народним Груба и хришћанским Јелена, за које није сигурно да ли је у случају ове краљице и титуларно, и једина је самостална босанска краљица, односно жена устоличена за владара на територији средњовековне босанске државе. У прилично затегнутој политичкој ситуацији, условљеној поделом на присталице угарског краља и домаће династије, након неколико других кућа, међу којима су се нашли, поред њеног зета Радивојевића и род Николића, а на власт је ступила одлуком русага све Босне. Краљ Жигмунд, суочен побуном угарске властеле, није могао Јеленино именовање да правно оспори, будући да је и сама своју власт у Угарској заснивао на праву супружника на наследство, па и на престолу, као и на праву наследства по женској линији. Након сређивања односа са Жигмундом, извесно је да уместо Дабише, након тога као његов вазал наступа Јелена, мада ближи услови договора остају непознати.

Судећи по доступним изворним подацима, краљица Јелена је активно учествовала у политици свог супруга, у саветовањима и за његове владавине потписивала заједно са краљем Дабишом важна међународна и домаћа акта. У Дубровнику су је очигледно сматрала утицајном, па јој се за живота Дабише обраћају како би придобили њен гласа за своје циљеве, шаљући јој посебна посланства, а Јелена је уз Дабишу потписница је повеље о потврди привилегија Општини. За време кратке самосталне власти, краљица Јелена је наплаћивала регалне приходе, упућивала посланства, склапала споразуме и издавала акта, дакле, вршила је фактичку власт. Судећи по ретким сачуваним изворима користила је канцеларију, коју је користила и заједно са супругом, а акта је печатила Дабишним типаром. Током владавине помиње се у дубровачким актима у најкраћој форми као *госпођа краљица* или *краљица Босне*, уобичајним начином за владара. Одржавала је добре односе са важном властелом, као и са краљем Жигмундом, а и поред покушаја Дубровника да краљица одобри уступање државне територије граду, до тога није дошло ни током Дабишне, па ни током њене владавине. Такође, суочила се и са турским упадом, у ком је учествовао и деспот Стефан, као турски вазал, а изгледа да је због потребе за новцем у тим кризним тренуцима потраживала и краљевске дохотке од Дубровника. Након тога дошло је до новог раздора унутар краљевства, , на престолу се нашао Остоја између 21. марта и 10. јуна 1398, који се званично крунише тек годину дана касније, пролећа 1399. године.

Као што није познато како је дошла на трон, није познато ни како је Јелена смењена, мада се због близости датума њене последње појаве као актуелне краљице и првог појављивања Остоје, сматра да је смена обављена на истом русагу. Какав је споразум тада тачно склопљен није сигурно,

пошто и након тога Дубровчани, иначе веома опрезни, приликом обраћања Јелени, користе владарске епитете, али само док Стефан Остоја није и званично крунисан. У историографији су изнете разне оцене њене владавине, као и самог правног статуса, па је време њене власти означено и као и период интерегнума. У изворима се прати линија њихове ћерке, док има не доумица да ли су имали и сина, као и да ли се иста замонашила након си ласка са трона или доиста и раније након стицања удовичког статуса. Све то отвара и нова питања.

Међутим не може се порећи да се она јавља као важна политичка фигура свог времена, како за доба владавине свог мужа, тако и за време сопствене власти, па чак и након престанка исте. Мада током кратког периода, успела је да задржи централну власт владара, да буде питана за одлуке властеле, одржала је самосталност краљевства у одсутним тренуцима, као и целовитост територије, самостално је пословала, узимала кредите, депоновала залоге. Да је била и фактичка краљица, те и заиста призната као пуноправни владар, говори између осталог и познати натпис Вигња Милошевића, који је и бележи под народним именом – Груба. Друго име – Јелена, понела је вероватно током крунисања, када је и Дабиша додао име Стефана, а под истим се доследно бележи у актима Дубровника. Интересантно је приметити да је обазриви Дубровани називају доследно краљицом и након смене на власти, па и поводом питања регулисања дугова, док истовремено Витачу називају, *бившом краљицом* након њеног развода од Остоје. Остаје и интригантан запис о расправи Општине о форми заклетве краљице, чије се име не наводи, од 21. децембра 1398, мада не исти не доноси и поводом чега. Као могуће краљице у том тренутку јављају се Кујава, поменута као краљица у наведеном акту од фебруара 1399, те краљица Јелена. Мора се приметити и да је успомена на Јеленино краљевање, сачувана и у народној традицији, која бележи и сукоб краљице са војском са истока, постојање малолетног сина и изградњу новог утврђења.²⁷

Закључак

Примери две Јелене, краљице и удвице, сугеришу да је место жене у босанском друштву, бар у вишим слојевима, истоветно оном широм Европе, у ком се жена може наћи на различитим позицијама, сходно пореклу и брачном садругу, на месту фактичког владара – на престолу. Тако је заправо статус поједине личности диктирао и могућности, а сфера моћи и утицајности зависила је од личности жене и од друштвено-историјских околности: краљица Јелена (Груба), херцешкиња и краљица Јелена Не-

²⁷ Фостиков 2006, 29–50. За односе Јелене са Сандаљем, в. и: Kurtović 2009a, 44–45, 57.

ЖЕНСКИ ГЛАСОВИ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА НА ПРИМЕРУ ДВЕ ЈЕЛЕНЕ
липчић и кнегиња Милица, удовица кнеза Лазара, делују у истом периоду,
али у различитим друштвеним структурама и околностима.²⁸

Колико је заправо место, улога, положај и утицај жена у краљевству Босне недовољно проучен, указују бројни извори. Не улазећи у питање правоверности и вероисповести, које је данас великом делом контаминирано анахроним ишчитавањем сведочанстава, она ипак јасно указују да се и у средњовековном босанском друштву, а посебно у дворском, односно властеоском и владарском делу, жене заправо јављају у свим оним улогама карактеристичним за остатак средњовековне европске хришћанске културе, од ћерке, супруге, мајке, удовице до господарице, монахиње, владарке, книторке. Међусобно се разликују у статусу и стварном утицају. О њиховом месту и могућностима недвосмислено говоре бројни извори о њиховом пословању, доношењу одлука. Да је у појединим случајевима и само порекло жене, исту чинило и на известан начин равноправном, говоре и натписи Радаче Полихраније, те посебно госпође Гојиславе, који указују да статус жене може дефинише и њихово лично порекло, а не само положај супруга.²⁹

Овај рад је имао пре свега за циљ да укаже да је неопходно је приступити новом ишчитавању оскудно сачуваних извора у ширем просторно-временском контексту и у складу са савременим дискурсима културне антропологије и студија рода.

БИБЛИОГРАФИЈА

Благојевић 2004

Благојевић М., *Српске владарке – книтори Хиландара*, Хиландарски зборник 11 (2004), 7–26.

Бојанин 2012

Бојанин С., *Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака*, Византијски свет на Балкану I-II, Београд 2012, 425–442.

Даничић 1863

Даничић, Ђ., *Рјечник из књижевних старија српских*, II, Београд 1863.

²⁸ О кнегињи Милици: Фостиков, Петровић 2014, 171–182.

²⁹ Стојановић 1986, 78, 85; Петровић 2002, 520. Дубровачки пословни подаци, доносе податке о запошљавању жена из унутрашњости. Динић-Кнежевић 1995, 147–169. Вид. и поменути зборник: *Žene* 2015, passim.

Динић 2003

Динић–Кнежевић 1995

Ђурић 1989

Законик 1960

Коматина 2014

Мргић–Радојчић 2002

Петровић 2002

Радић 2003

Словарь 1975

Смолчић Макуљевић 2016

Срезневский 1893

Стојановић 1986,

Динић М., *Државни сабор средњовековне Босне*, у: *Исти*, Из српске историје средњег века, Београд, 2003.

Динић–Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 147–169.

Ђурић В. Ј., *Уметност у Босни између јадранских градова и Србије*, у: ИСН II, Београд, 1989.

Законик цара Стефана Душана, прев. и ком. Н. Радојчић, Београд 1960.

Коматина И., *Ана Дандоло – прва српска краљица*, Зборник МС за историју 89 (2014) 7–20.

Мргић–Радојчић Ј., *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002.

Петровић Ђ., *Главно оружје епохе и оружари у земљи Стефана Вукчића Косаче*, Српска проза данас. Косаче – оснивачи Херцеговине. Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку, 20–22. септембар 2000, Билећа: Проструја; Гацко: Просвјета; Београд: Фонд "Владимир и Светозар Ђоровић", 2002 (Сопот : Графика).

Радић Р., *Костобоља у историјским делима Михаила Псела и Ане Комнине*, Повеља 2 (Краљево 2003) 146 – 151.

Словарь русского языка XI–XVII т.1, Москва, «Наука», 1975.

Смолчић Макуљевић С., *Жене приложнице светогорских манастира у средњем веку*, у: Девета казивања о Светој гори, Београд 2016, 171–206.

Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т 1, СПб, 1893.

Љ. Стојановић, *Стари српски записи и написи*, СКЗ, Београд, 1986.

Старославянский словарь 1994

Стојановић 1929

Тарановски 1996

Тошић 2004

Тошић 2011

Фостић 2004

Фостић 2006

Фостић, Петровић 2014

Старославянский словарь (по рукописям XI–XII веков). Слав. ин-т Акад. наук Чеш. Респ., Ин-т славяноведения и балканистики Рос. АН ; [Э. Благова и др.] ; Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – Москва : Рус. яз., 1994

Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма I–I*, Београд – Ср. Карловци, 1929.

Тарановски Т., *Историја српског права у немањићкој држави*, Београд, 1996.

Тошић Ђ., *Примјер брачне бигамије "more Bosianorum et patarinorum"*, Мешовита грађа, Miscellanea, Књ. XXII (2004), Београд 2004, 123–124

Тошић Ђ., *И још један брачни бродолам – "contra optimam sanctionem sanctosanctem tomane ecclesie"*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, год. III, број 3, 2011, 365–370.

Фостић А., *Жена – између врлине и греха*, Приватни живот у српским земљама средњег века / прир. Смиља Марјановић–Душанић, Даница Поповић, Београд : Clio, 2004, 323–366.

Фостић А., *Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399)*, Браничевски гласник 3–4, Пожаревац 2006, 29–50.

Фостић А., Петровић В., *Јевгенија монахиња кнегиња*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, Зборник радова са научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину, ур. Синиша Мишић, Центар за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета у Београду : Београд, Народни музеј Крушевач, Крушевач 2014, 171–182.

Ђирковић 1968

Ђурић 2008

Benveniste 1973

Bennett 2005

Bennett, Mazo Karras 2013

Berk 2002

Blehova-Čelebić 2002

Bok 2005

Cvetković 2014

Erdeljan 2016

Fermendžin 1898

Filipović 2000

Ђирковић С., *Почтени витез Прибислав Вукотић*, Зборник ФФ у Београду 10-1 (1968) 259–260.

Ђурић Д., *Мужисти (се) – "зaborављени" глагол*, Јужнословенски филолог 64 (2008) 533–534.

Benveniste É., *Indo-European Language and Society*, transl. by E. Palmer, London – Faber & Faber 1973, Book II, chapter 4 – доступно на: Center for Hellenic Studies, Harvard University, <https://chs.harvard.edu/CHS/article/display/3913> (јун 18, 2017).

Bennett J. M., *Medieval Women in Modern Perspective*, as reprinted in: *Women's History in Global Perspective*, vol. 2, ed. Bonnie Smith, University of Illinois Press, 2005, 139–186.

Bennett J. M. and Mazo Karras R., *Women, Gender, and Medieval Historians*, in: *The Oxford Handbook of Women and Gender in Medieval Europe*, eds. J. M. Bennett and R. Mazo Karras, Oxford University Press, 2013, 1–17.

Berk P., *Istorijska i društvena teorija*, Beograd 2002.

Blehova-Čelebić L., *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica – CID 2002,

Bok Ž., *Žena u evropskoj istoriji*, Beograd, 2005.

Cvetković B., *Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku – prilog semantici srednjovjekovne iluminacije*, Ars Adriatica 4 (2014), 155–172.

Erdeljan J., *A note on the ktetorship and contribution of women from the Branković dynasty to cross-cultural connections in late medieval and early modern Balkans*, Зборник МС за ЛУ 44 (2016), 61–72

Fermendžin E., *Acta Bosnae*, Zagrabiae 1898.

Filipović E., *Viteške svečanosti u Budimu 1412. godine i učešće bosanskih predstavnika*, u:

ЖЕНСКИ ГЛАСОВИ БОСАНСКОГ КРАЉЕВСТВА НА ПРИМЕРУ ДВЕ ЈЕЛЕНЕ
Spomenica akademika Marka Šunjića, Sarajevo 2000, 285–306.

Hawkesworth C., *Voices in the Shadows – Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, CEU Press – Budapest 2000, chapter: *Women's Voices in the Middle Ages*, 63–88.

Iorga N., *Notes et extraits*, vol. II, Paris, 1899.

Korać D., *Neki aspekti religioznosti u Kosača*, Croatica Christiana Periodica Vol. 37, No. 72 (2013) 51–72.

Kurtović E., *Prilog bibliografiji radova o bosanskoj kraljici Katarini Kotromanić (1425–1478)*. (U povodu 580. obljetnice rođenja i 525. obljetnice smrti), *Bosna franciscana*, XIII/22, Sarajevo 2005, 201–211.

Kurtović E., *Bosanski vojvoda Sandalj Hranić Kosača i svetodimirski dohodak 1396. i 1397. godine*, Prilozi 38 (2009), Sarajevo 2009, 41–60.

Kurtović E., *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo – Institut za istoriju, 2009.

Lovrenović D., *Cetinski knez Ivaniš Nelipčić u političkim previranjima u Dalmaciji krajem XIV i tokom prvih decenija XV stoljeća*, Prilozi 22 (1986) 199–220.

Lovrenović D., *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 20 (1987) 183–193.

Lovrenović D., *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i splitska komuna 1403–1413*, Prilozi 22 (1987) 37–45.

Lovrenović D., *Na klizištu povijesti – Sveta kruna ugarska i Sveta kruna Bosanska*, Zagreb – Sarajevo 2006.

Margetić L., *Brak na bosanski način („si sibi placuit“)*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 55, 3–4 (2005), 717–729

Miklosich F., *Monumenta Serbica*, Viennae 1858.

Hawkesworth 2000

Iorga 1899

Korać 2013

Kurtović 2005

Kurtović 2009a

Kurtović 2009b

Lovrenović 1986

Lovrenović 1987a

Lovrenović 1987b

Lovrenović 2006

Margetić 2005

Miklosich 1858

Peić-Čaldarović 1996

Rajković 1975

Skok 1971

Tomin 2011

Schaus 2006

Zovko, Šego-Marić 2013

Žene 2014

Mogorović Crljenko M., *Nepoznati svijet istarskih žena. Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb, 2006.

Peić-Čaldarović D., *Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija*, Radovi 29 (1996) 273–287.

Rajković Z., *Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata Srba u svjetlu pojma pokusni brak*, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1975

Skok P., *Etimologiski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika I*, Zagreb 1971.

Tomin S., *Žena kao demonsko iskušenje. Primer "Žitija svetog Maksima Brankovića"*, Slavica Wratislaviensis, 153, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2011, 95–102.

Schaus M.C., *Women and Gender in Medieval Europe*, Routledge Encyclopedia of the Middle Ages 2006.

Zovko L., Zovko J., Šego-Marić I., *Neki aspekti rimskog bračnog prava u vrijeme kršćanskih careva s osvrtom na "brak na kušnju" u srednjovjekovnoj Bosni*, у: 1700 година Миланског едикта, Ниш 2013, 595–616.

Žene u srednjovjekovnoj Bosni – zbornik rada, ur. Emir O. Filipović, Sarajevo. 2015 (Прештампано из: *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* XVII/3 (2014) 23–262).

ЈЕЛЕНА МРГИЋ
АЛЕКСАНДРА ФОСТИКОВ

FEMALE VOICES IN THE BOSNIAN KINGDOM ACCORDING TO THE EXAMPLES OF TWO JELENAS –
ЈЕЛЕНА (GRUBA) AND ЈЕЛЕНА НЕЛИПЧИĆ

Summary

This paper aims to make a small contribution to the questions pertaining to the field of gender studies, still largely disregarded and one might say, disrespected in Serbian historiography, almost dismissed as not being serious enough, just *en vogue*. Fortunately, the tide has been turning due to the efforts of several distinguished scholars who dealt with Adriatic communes and their rich archival sources – Dubrovnik, Kotor, Split etc., and more recently, art history studies of ktetorship activity of Serbian noblewomen. Therefore, it would be adequate time to re-read and reinterpret women in medieval Bosnia, i.e. pre-Ottoman, for which, alas, only a shred of direct evidence is preserved, and we were forced to make indirect observations, setting both Bosnian queens in comparative, European context. The only possible conclusion is that more studies should ensue, encompassing the whole Southeastern/pan European and Mediterranean cultural space.

Keywords: Bosnian Kingdom, Queen Jelena (Gruba), Duchess Jelena Nelipčić, gender studies.